

Jacek Woźny

Z PRADZIEJÓW ZIEMI ŚWIECKIEJ (W STRONĘ SYNTEZY REGIONALNEJ)

Wysoczyzna Świecka obejmuje falistą równinę pomiędzy doliną Brdy a dolną Wisłą o powierzchni 1171 km². Pokryta jest urodzajnymi gliniastymi glebami, które sprzyjały rozbudowie sieci osadniczej. Wschodnią część regionu przecina dolny bieg Wdy, u której ujścia do Wisły (już w jej dolinie) leży Świecie¹. Rozległy obszar podzielić można z punktu widzenia fizycznogeograficznego na dwie główne części: wysoczyznową i dolinną. Różnią się one między sobą, jak uważa E. Drozdowski, przede wszystkim typem genetycznym rzeźby. Wysoczyzna morenowa nosi na sobie piętno morfogenezy glacialnej, natomiast dolina Wisły oraz doliny dolnych odcinków Wdy i Maławy - morfogenezy fluwioglacialnej². Analiza mapy geomorfologicznej regionu świeckiego doprowadza do dalszego wniosku, iż na wschód od doliny Wdy przeważa krajobraz sandrowy, urozmaïcony przecinającymi go ciekami wodnymi, podczas gdy zachodnie partie Wysoczyzny Świeckiej prezentują formę płaskiej lub falistej powierzchni glin morenowych. Charakter rzeźby terenu odzwierciedla się również w szacie roślinnej. Rzeka Wda rozdziela pokryte zwartym drzewostanem równiny sandrowe od nieomal bezleśnych połaci glin polodowcowych w zachodniej części Wysoczyzny³.

Zainteresowania prahistoryków podążały za naturalnymi podziałami środowiska geograficznego ziemi świeckiej. W XIX wieku uwagę przykuwały groby skrzynkowe z popielnicami twarzowymi oraz kręgi i kurhany kamienne odkrywane dzięki nasilonej penetracji leśnej części Wysoczyzny. Badania o charakterze amatorskim prowadzili m.in. S. Aanger i C. Florowski z Grudziądza, na terenie stanowisk w Osieku (1874 r.) i Grucznie

¹ J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1978, s. 286.

² E. Drozdowski, *Środowisko geograficzne regionu świeckiego*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, Warszawa - Poznań - Toruń 1979, s. 24.

³ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa pradziejowego w Borach Tucholskich od schyłkowego paleolitu do III w. n.e.*, Łódź 1992, s. 20-23.

(1877 r.)⁴. Równocześnie powstawały pierwsze, poważne opracowania pradziejów Pomorza, włączające w swój zakres inwentarze z ziemi świeckiej (A. Lissauer, G. Ossowski, E. Blume)⁵. Fundamentalne odkrycie kręgów kamiennych w Odrach (1926 r.), na północy dorzecza Brdy, ugruntowało zainteresowania tym obszarem, przy minimalizacji badań nad zachodnią częścią regionu świeckiego⁶. Zespoły naukowe po II wojnie światowej, poczynając od lat 60., zajęły się szczegółowymi zagadnieniami pradziejów Pomorza Nadwiślańskiego. Dominowała problematyka osadnictwa w b. powiecie chojnickim oraz tucholskim. Rozpoznano skupienia obozowisk mezolitycznych nad górną Brdą (S.K. Kozłowski, Z. Bagniewski)⁷, a także kontynuowano prace dotyczące zasiedlenia z okresu wpływów rzymskich (K. Walenta, T. Grabarczyk)⁸. Analogiczne badania wokół Świecia ograniczały się do wczesnego średniowiecza⁹.

Pierwsza monografia pradziejów regionu świeckiego towarzyszyła opracowaniu historii Świecia nad Wisłą. Z racji lokalnego ukierunkowania tematu, przeważały w niej informacje o dziejach miasta na tle przemian osadniczych jego otoczenia. Gerard Wilke oparł swe rozważania na materiałach archiwalnych. Dodatkowo uwzględnione zostały wyniki prac wykopaliskowych wokół grodów nadwiślańskich (Topolno, Gruczno), prowadzonych u progu milenium państwa polskiego (1964-1969 r.). W wymienionej monografii nadal występowała dysproporcja pomiędzy stosunkowo bogatą pod względem osadnictwa pradziejowego strefą rzeźby dolinnej (Wisła, Wda, Mątawa) a falistymi równinami wnętrza Wysoczyzny Świeckiej. Ogólna liczba wymienionych znalezisk archeologicznych z wszystkich epok nie przekracza 200 stanowisk, włącznie z materiałami późnośredniowiecznymi¹⁰. Drugie opracowanie naukowe, autorstwa T. Grabarczyka, powstało dopiero w początku lat 90. Nie dotyczyło ono bezpośrednio ziemi świeckiej, lecz Borów Tucholskich, rozumianych przy tym nazbyt szeroko (na wschodzie po dolinę Wisły między Świeciem a Nowem)¹¹. Dzięki tak nakreślone-

⁴ Tamże, s. 8.

⁵ A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887; G. Ossowski, *Zabytki przedhistoryczne ziem polskich*, Kraków 1779-1888; E. Blume, *Die germanische Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit*, Würzburg 1912-1915.

⁶ J. Kostrzewski, *Kurhany i kręgi kamienne w Odrach, w pow. chojnickim*, Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu, 1928, t. 3, s. 55-95.

⁷ Z. Bagniewski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie Swornegaci, gm. Brusy woj. bydgoskie*, Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, 1979, t. 20, s. 21-29.

⁸ T. Grabarczyk, *Sprawozdanie z badań na cmentarzysku kurhanowym w Odrach, pow. Chojnice w 1972 r.*, Komunikaty Archeologiczne, 1978, s. 137-142.

⁹ G. Wilke, *Region Świecia w pradziejach i wczesnym średniowieczu*, [w:] *Dzieje Świecia nad Wisłą...*, s. 96.

¹⁰ Tamże, s. 73-110.

¹¹ T. Grabarczyk, *Rozwój osadnictwa...*, s. 4-5.

mu projektowi badań osadniczych, T. Grabarczyk wykorzystał również informacje o znaleziskach z dorzeczy dolnej Wdy i Mąrawy. Równocześnie ujęte zostały, w wąskim jeszcze zakresie, materiały Archeologicznego Zdjęcia Polski. Wprawdzie pełniły one rolę drugoplanową wobec spektakularnych odkryć z XIX wieku (kurhanów, grobów skrzynkowych), jednak wywoływały wrażenie, że struktura osadnicza ziemi świeckiej jest bogatsza od obrazu stworzonego przez wyselekcjonowane źródła znad Wisły i innych rzek przecinających swym biegiem analizowane terytorium. Ich wybiórcze dotąd gromadzenie było efektem kilku czynników: dominacji lokalnych pasji kolekcjonerskich nad systematycznym rozpoznaniem archeologicznym Wysoczyzny (zbiory prywatne w Karolewie i Świeciu), traktowania osadnictwa ziemi świeckiej jako epifenomenu zjawisk z innych, lepiej rozpoznanych krain historycznych (Kujaw, ziemi chełmińskiej, Borów Tucholskich), a wreszcie braku zespołu naukowego oraz placówki muzealnej, dla których Wysoczyzna Świecka stanowiłaby samoistne pole badawcze. Ostatecznie brak było również wykładni teoretycznej - tezy podlegającej praktycznemu zweryfikowaniu - mogącej zapoczątkować rzetelne studia nad regionem świeckim.

Przesłanki świadczące o możliwości zmiany niekorzystnego stanu zarysowały się, gdy zintensyfikowano realizację ogólnopolskiego programu powierzchniowych badań archeologicznych (AZP). Wprawdzie nie wnosił on wzorów dla syntez regionalnych, jednak, poprzez zunifikowaną metodykę terenową, stwarzał konieczną na Wysoczyźnie Świeckiej, bezwzględną płaszczyznę odniesienia dotychczasowych poglądów naukowych. Badania Archeologicznego Zdjęcia Polski odstępują od historyczno-urbanistycznych oraz geograficznych preferencji. W równym stopniu penetrowane są okolice miast, jak też wolne od zwartej zabudowy obszary na zachodzie Wysoczyzny.

Do 1998 roku objęto badaniami blisko 650 km² obszaru ziemi świeckiej, a więc ponad połowę jej całkowitej powierzchni. Teren najdokładniej przeanalizowany od wschodu ogranicza Wisła, od północy Czerny Świecki, od zachodu Serock, zaś na południe sięga on Zbrachlina oraz Pruszcza. Nawet najogólniejsze z pozyskanych informacji pozwalają włączyć nasz obszar w obręb bogatych archeologicznie makroregionów Pomorza. Na powierzchni 650 km² wystąpiło około 2700 znalezisk z różnych epok, co pozwala oszacować przeciętną gęstość źródeł w granicach 4 stanowisk na każdy km² Wysoczyzny Świeckiej. W celu ułatwienia zrozumienia wysokiego stopnia zagęszczenia tych materiałów, porównać je można z obliczeniami dla mezoregionu Sobiejuchy w ziemi pałuckiej, leżącego niedaleko Biskupina. Realny wskaźnik nasycenia tego obszaru stanowiskami archeologicznymi wynosi, dzięki statystyce J. Ostoja-Zagórskiego około 2.2 stanowiska na 1 km² powierzchni. Ponieważ jednak wzięto przy tym pod uwagę przedział czasowy od neolitu do okresu rzymskiego włącznie, aby uzyskać rzetelne porównanie regionu Świecia z mezoregionem Sobiejuchy należy pominąć w obliczeniach stanowiska średniowieczne i nowożytne

z ziemi świeckiej. Obejmują one znaczną liczbę 1450 punktów osadniczych, rozpoznanych dzięki AZP. Pozostaje nadal 1250 stanowisk pradziejowych, co umożliwia sprecyzowanie wskaźnika nasycenia rozpatrywanego fragmentu Wysoczyzny Świeckiej stanowiskami archeologicznymi w granicach 2,0 stanowiska na 1 km² powierzchni. Przy zbliżonych, jak widać, strukturach osadniczych obu porównywanych obszarów zachodzi między nimi zasadnicza różnica: w mezoregionie Sobiejuchy potencjał informacyjny wykorzystano doskonale, zaś na ziemi świeckiej nie podjęto działań w kierunku budowy modelu jej zasiedlenia w pradziejach.

Teza powyższa znajduje uzasadnienie w kulturowej klasyfikacji materiałów źródłowych. Należy zaznaczyć, że wśród wspomnianych wcześniej 2700 różnowiekowych punktów osadniczych odnajdujemy reprezentację niemal wszystkich głównych jednostek taksonomicznych, wydzielanych w Polsce północnej. Najwcześniej datowane zespoły pochodzą ze schyłku epoki lodowcowej i wiążą się z kulturą świderską (9000-8000 pne). Jedyne dotąd jej obozowisko odkryto w rejonie Dubielna, przy czym wystąpiło ono na nietypowym dla Wysoczyzny Świeckiej, rozległym polu wydmyowym^{12, 13, 14}. Wśród 35 reliktywów osadnictwa mezolitycznego (6000-4500 pne) na uwagę zasługują dwa rozległe stanowiska: Lubania Lipiny 6 oraz Tuszynki 5. Związane są z kulturą chojnicko-pieńkowską i jako jedyne zawierają po kilkaset wyrobów krzemiennych, będących pozostałością obozowisk, zakładanych na przewianych piaskach, otoczonych wokół zwartymi glebami gliniastymi. Materiały określone na neolit (4500-1800 pne) obejmują około 170 punktów osadniczych. Nieliczne zabytki z początków tego okresu (kultura ceramiki wstęgowej rytej) pozostawiły wczesnorolnicze społeczności naddunajskie (Gródek, Przechowo). Najbogatsze są źródła środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych (rejon Lubania Lipiny - Łowin) oraz kultury amfor kulistych, która nie była szerzej znana z ziemi świeckiej¹⁵. Rzadkie są natomiast materiały schyłkowoneolityczne, łączone z kulturą ceramiki sznurowej (Konopat Polski, Lubania Lipiny).

Wczesną epokę brązu odnotowano źródłowo na 43 stanowiskach (m.in. Konopat Polski). Późniejsza tradycja łużycka poświadczona jest w stosunku do 110 różnorodnych pozostałości archeologicznych, jak cmentarzyska z Luskówka i Konopatu Polskiego czy siedziby osadnicze z Czaperek oraz Małociechowa. Bogate są źródła wczesnej epoki żelaza i okresu lateńskiego (527 stanowisk), wśród których przeważają zabytki kultury pomorskiej (m.in. cmentarzyska grobów skrzynkowych z Janiej Góry, Łowinka, Lubiewa, Sulnówka). Z okresu wpływów rzymskich pochodzi 300 dalszych stanowisk, w tym osady udokumentowane na obszarze Wielkiego

¹² Archiwum WKZ, Bydgoszcz

¹³ J. Ostojka-Zagórski, *Mezoregion Sobiejuchy na Palukach*, Warszawa-Żnin 1993, s. 14.

¹⁴ E. Drozdowski, *Środowisko geograficzne...*, mapa 8.

¹⁵ G. Wilke, *Region Świecia...*, s. 77.

Stwolna, Sartowic i Serocka. Zasiadlenie Wysoczyzny Świeckiej u progu średniowiecza (X-XIII w.) obejmowało, w świetle danych z 1998 r., około 250 punktów terenowych, przy czym mało jest w ich obrębie rozleglejszych osad otwartych (Krupocin, Wielkie Stwolno, Konopat Polski, Lubania Lipiny) i grodów (Gruczno, Topolno, Wiąg, Sartowice). Gwałtowny wzrost zaludnienia Wysoczyzny odnotowujemy na przełomie późnego średniowiecza i okresu nowożytnego, bowiem pochodzi z niego 1200 nowo odkrytych stanowisk archeologicznych¹⁶.

Ogólna klasyfikacja źródeł Archeologicznego Zdjęcia Polski pozwala na dokonanie ustaleń wyższego rzędu. W aspekcie chronologicznym tendencję rozwoju osadnictwa Wysoczyzny Świeckiej określić można następująco: stabilny rozwój od środkowego neolitu do początku epoki brązu, zagęszczenie sieci osadniczej we wczesnej epoce żelaza i okresie lateńskim a wreszcie ponowne ustabilizowanie zaludnienia, z widoczną jednak tendencją spadkową, od okresu rzymskiego do początków późnego średniowiecza. Wnioski te mają charakter wstępny i wymagają weryfikacji zarówno archeologicznej, jak też historycznej, przeprowadzonej na podstawie źródeł pisanych¹⁷. Również kartografia stanowisk pradziejowych i średniowiecznych z ziemi świeckiej stanowi przesłankę dla wysunięcia ogólnych tez badawczych. Znaleźiska archeologiczne nie są bowiem rozłożone w przestrzeni równomiernie, lecz wytyczają dwa odrębne mikroregiony. Pierwszy z nich rozciąga się wzdłuż Wdy, od Świecia na południe po Laskowice na krańcach północnych. Drugi obszar zagęszczonego osadnictwa znajduje się pomiędzy Pruszczem a Tuszynomami, w urodzajnej, zachodniej partii Wysoczyzny. Ze względu na kierunek odpływu cieków wodnych ku dolinie Brdy nie można wykluczyć, że stanowił on swego rodzaju przejście w głąb ziemi świeckiej od strony zachodniej i południowej. Mogłyby wskazywać na to obozowiska mezolityczne (Lubania Lipiny, Tuszynki), dla których najbliższym, równie bogatym stanowiskiem jest Koronowo¹⁸.

Głównym osiągnięciem badań prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski jest odkrycie rozbudowanej sieci osadniczej we wnętrzu i na zachodnich peryferiach ziemi świeckiej. Kilkakrotnie podkreślaliśmy wcześniej, iż nie był to obszar budzący zainteresowanie archeologów. Poza dolinami Wisły, Wdy i Mątawy wiedzę o znaleziskach zawdzięczać należało lokalnym amatorom starożytności (np. Pan Zamojdzin z Karolewa). Realizacja kolejnych arkuszy AZP zdecydowanie weryfikowała „pustki osadnicze”, widoczne jeszcze w opracowaniu G. Wilke z 1979 r.¹⁹. W miejscu jednej

¹⁶ Archiwum WKZ Bydgoszcz

¹⁷ M. Grzegorz, *Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309-1454*, Warszawa - Poznań - Toruń 1987, s. 180-182.

¹⁸ J. Woźny, *Obozowisko mezolityczne w Koronowie*, stan. 5, woj. bydgoskie, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 49, s. 21-39.

¹⁹ G. Wilke, *Region Świecia...*, mapy: 6, 9, 14.

z nich, pomiędzy Lubanią Lipinami a Łaszewem, na północ od Łowinka, znajduje się skupienie osadnicze udokumentowane na arkuszu 32-39 AZP, wg numeracji przyjętej dla województwa bydgoskiego (rys. 1). Naszą argumentację na rzecz wybitnego zasiedlenia w pradziejach ziemi świeckiej opieraliśmy dotąd na ogólnej statystyce punktów osadniczych i dokładniejszej klasyfikacji kulturowej znalezisk. W ujęciu mikroregionalnym dostrzec można rzeczywiste walory archeologiczne Wysoczyzny.

Przykład okolic Łowinka wskazuje, że na powierzchni 40 km² wystąpiło 288 punktów osadniczych o zróżnicowanej chronologii: 72 z epoki kamienia, 27 z przełomu neolitu i wczesnej epoki brązu, 1 punkt osadnictwa kultury łużyckiej, 29 stanowisk datowanych na wczesną epokę żelaza, 9 punktów osadniczych z okresu wpływów rzymskich, 5 stanowisk z wczesnego średniowiecza, 28 stanowisk z późnego średniowiecza oraz 117 relikwów wiejskiej sieci osadniczej z początków nowożytności (XVI w.)²⁰. Współczynnik nasycenia obszaru stanowiskami archeologicznymi (do okresu rzymskiego włącznie) wynosi zatem 3,5 stanowiska na 1 km² powierzchni, a przy uwzględnieniu materiałów średniowiecznych i nowożytnych wzrasta do wartości 7,2 stanowiska na 1 km² analizowanego terenu. Wykorzystanie tego właśnie rejonu osadniczego jako ilustracji tezy o porównywalności bazy informacyjnej źródeł do pradziejów ziemi świeckiej z zasobami poznawczymi Kujaw i ziemi chełmińskiej opiera się nie tylko na statystyce. Okolice Korytowa, Łowinka oraz Pruszcza dostarczyły najobszerniejszych materiałów ze środkowej epoki kamienia w skali całej Wysoczyzny (rys. 2). Jeszcze bardziej rozbudowana była tu struktura osadnicza kultury pucharów lejkowatych, o czym świadczy 29 jej stanowisk z arkusza 32-39 AZP, m.in. rozległe osady w Lubani Lipinach, Stażkach, Korytowie i Gołuszycach. Towarzyszy im dalsze 30 stanowisk kultury pucharów lejkowatych z pobliskiego Pruszcza i Łowina. Tak więc specyfika mikroregionalna sprowadza się w tym wypadku do nasycenia znaleziskami z epoki kamienia, głównie zaś pozostałościami po społecznościach preferujących klasyczną gospodarkę myśliwsko-rybacką (mezolit) oraz archaiczne rolnictwo, uzupełniane eksploatacją wód i lasów (kultura pucharów lejkowatych).

Inne części Wysoczyzny Świeckiej także cechują odrębności lokalne. Wskazuje na to między innymi przewaga źródeł z okresu halsztackiego (kultura pomorska) i okresu wpływów rzymskich (kultura wielbarska) nad jeziorem Laskowickim, przy znikomej obecności tam stanowisk z epoki kamienia. Podobnie wcześnieśredniowieczne materiały grupują się wokół Świecia, Wiągu i Sartowic, zaś brak ich, poza śladami, w głębi Wysoczyzny. Analogiczne zjawiska, wynikające z bogactwa i różnorodności kultur archeologicznych, zaobserwować można we wszystkich strefach krajobrazowych ziemi świeckiej. Stawia to przed przyszłymi badaczami nie tylko zadanie dalszego kompletowania źródeł, gdyż są już one wysoce rozpoznane, lecz

²⁰ Archiwum WKZ Bydgoszcz, teczka 32-39 AZP.

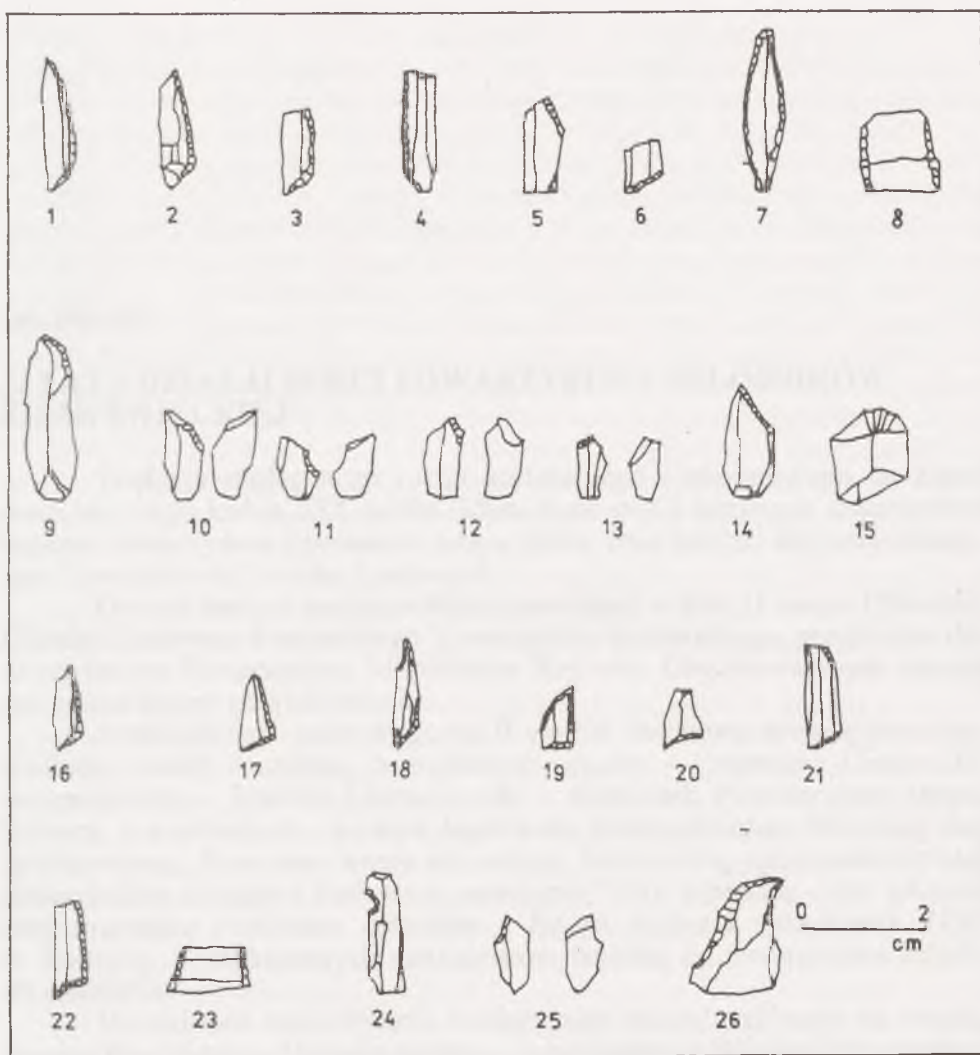
nade wszystko przejście do wstępnego etapu interdyscyplinarnej syntezy regionalnej. Wzory postępowania w tym zakresie stworzone zostały w trakcie długoletniej działalności Zespołu do Badań Dziejów Kujaw, na podłożu tzw. poznańskiej szkoły prahistorycznej. Studia nad regionalizmem kujawskim obejmowały kolejno prace przygotowawcze, analityczne i konkretyzujące, wiodąc od kwerendy archiwalnej i badań powierzchniowych do próby rekonstrukcji poszczególnych etapów zasiedlania przez społeczność pradziejowe oraz ostatecznie budowy ogólnego modelu poznawczego²¹. W wypadku Wysoczyzny Świeckiej konsolidacja podobnego zespołu naukowego, uwzględniającego aspekty geograficzno-przyrodnicze, archeologiczne i historyczne, oprócz korzyści naukowych wniosłaby, jak na Kujawach, rozbudowę tożsamości regionalnej. Pamiętać należy bowiem, że celem działalności Zespołu do Badań Dziejów Kujaw jest między innymi uzasadnienie istniejącej regionalizacji historycznej²².

²¹ B. Stolpiak, *Historia studiów nad regionalizmem Kujaw*, [w:] Z badań nad genezą regionalizmu kulturowego społeczeństw Kujaw, red. A. Koško, J. Bednarczyk, Poznań - Kruszwica - Inowrocław 1996, rys. 1.

²² D. Prinke, M. Szmyt, *Studia nad problematyką regionalizacji kulturowej w późnym neolicie na Kujawach*, [w:] Z badań nad genezą..., s. 41.

Rys.1. Sieć osadnicza w rejonie wsi Łowinek, Korytowo, Lubania-Lipiny

Rys. 2. Wybór zabytków mezolitycznych ze wsi Lubania-Lipiny na stan.6